

УДК 811.161.2'367'37

ВИРАЖЕННЯ ОБ'ЄКТНОГО ЗНАЧЕННЯ ОБОВ'ЯЗКОВИМИ ПРИСЛІВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Лебедь Ю. Б.

У статті розглянуто синтаксичну семантику обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення. Визначено основні форми вираження об'єктного значення, а також групи обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення, яким властиве об'єктне значення.

Ключові слова: семантико-синтаксичні відношення, обов'язкові прислівні компоненти з об'єктним значенням, система виразальних форм.

В статье рассмотрено синтаксическую семантику обязательных присловных компонентов формально-синтаксической структуры предложения. Определены основные формы выражения объектного значения, а также группы обязательных присловных компонентов формально-синтаксической структуры предложения, которым свойственно объектное значение.

Ключевые слова: семантико-синтаксические отношения, обязательные присловные компоненты с объектным значением, система выразительных форм.

The article is devoted to syntactic semantics of obligatory word components. It shows basic forms of expression of objective meaning, and also groups of obligatory word components to which peculiar objective meaning.

Keywords: semantic-syntactic relation, obligatory word components with an objectivemeaning, the system of expressive forms.

Питання про природу прогнозування синтаксичних позицій у структурі речення є одним із найбільш актуальних і дискусійних у сучасному мовознавстві. Проблема встановлення специфіки сильних (обов'язкових) синтаксичних позицій у формально-синтаксичній структурі речення знайшла розвиток в україністиці у сучасних синтаксичних теоріях (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, М. Я. Плющ, А. П. Загнітко, Н. В. Гуйванюк, М. В. Мірченко, О. І. Леута та ін.).

Компоненти словосполучень і речень вступають у семантико-синтаксичні відношення відповідно до закономірностей сполучуваності, властивих семантичній та граматичній системам мови. В особливостях сполучуваності повнозначних слів, що утворюють компоненти словосполучення і речення, виявляється специфіка слова як частини мови, здатність його (слова) самостійно чи в сполученні з іншими словами номінувати фрагменти позамовної дійсності.

Потреба в цілісному дослідженні прислівних обов'язкових компонентів, репрезентованих різними морфологічними формами, дискусійність проблем, пов'язаних із визначенням їхньої синтаксичної семантики, та недостатнє вивчення цього типу компонентів у загальній формально-синтаксичній структурі речення і зумовили актуальність досліджуваного питання.

Мета статті – з'ясувати, які обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення виражають об'єктне значення.

Об'єкт дослідження – синтаксична семантика обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Предмет дослідження – обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Кожен прислівний обов'язковий компонент виражає певну синтаксичну семантику (має синтаксичне значення). Характер таких значень визначає тип семантико-синтаксичних відношень між словами в підрядному словосполученні. Синтаксичну семантику прислівного обов'язкового компонента розглядаємо як семантико-синтаксичну категорію, що її репрезентують: об'єктне значення,

обставинне значення, атрибутивне значення та обмежувальне значення. Семантичні типи та семантичні варіанти типів синтаксичних значень прислівних обов'язкових компонентів зумовлює характер відношень відповідних розчленованих денотатів (процесуального, предметного, атрибутивного, обставинного). Для прислівних обов'язкових компонентів властивими є два основні види синтаксичних значень: об'єктне та обставинне. Кожне із таких значень володіє системою виражальних форм (типових, морфологізованих, основних та нетипових, неморфологізованих, периферійних).

Розглянемо детальніше обов'язкові прислівні компоненти з об'єктним синтаксичним значенням. Поняття об'єктної синтаксичної семантики пов'язане з узагальненими властивостями предметних денотатів, на які так чи інакше впливає дієслівна процесуальність. Каузовані процесуальністю денотати, безвідносно до їхніх мовних виражень, утворюють комплекс сигніфікативних ознак, які асоціюють узагальнений предметний денотат, у його інтерпретаційній парадигмі визначають як об'єкт чи об'єктне значення відповідного прислівного обов'язкового компонента.

Сукупність мовних виражень об'єктної синтаксичної семантики складає мовновиражальну парадигму цієї семантичної підкатегорії. Парадигматичний ряд виражень об'єднує їхня імплікаційна семантична ознака – каузація процесуальної ознаки на об'єкт у сукупності його мовновиражальних форм.

Частковим виявом категорійної сутності такої ознаки є синтаксична об'єктна семантика обов'язкового компонента в сильній прислівній позиції: *Скажи мені (що?) правду; Скажи мені (що?) все, що думаєш; Скажи мені (що?), що зробити; Скажи мені (що?), як зробити; Скажи мені (що?), коли зробити.*

Залежні від дієслівної словоформи *скажи* структури (іменник, займенник, підрядне речення), вживані в сильній позиції, що її утворює синсемантичне дієслово, мають спільне семантико-синтаксичне значення об'єкта (об'єктне значення), виражальним морфологічним інваріантом якого виступає іменникова словоформа в знахідному відмінку *правду*. Ця форма типово експлікує прислівний (прідієслівний) обов'язковий компонент із семантико-синтаксичним об'єктним значенням.

Обов'язкові компоненти об'єктного типу (від лат. *objectum* – предмет) виражають предметне значення. Об'єктні синтаксичні відношення виникають між граматично опорним компонентом, що називає дію, стан, процес, та залежним компонентом, що позначає предмет, на який спрямована дія, процес чи стан. Об'єктні відношення визначаються не семантикою компонентів, а формою, способом вираження цих відношень.

Специфічним способом формально-граматичного зв'язку слів, функцію якого складає граматично узагальнене вираження різних відношень із предметом, є керування. Це пояснюється двома причинами: по-перше, наявністю в мові синсемантичних слів (дієслів, іменників, рідше – прикметників та прислівників), які, вступаючи в підрядні словосполучення, вимагають керованих форм для їхньої смислової завершеності; по-друге, значною кількісною перевагою синсемантичних дієслів та іменників над автосемантичними. Дієслово є ядром синтаксичної конструкції, виступає смисловим та конструктивним центром речення. "Можливості поширення дієслова на основі його сполучувальних властивостей більші за можливості іменника в середньому на одну словоформу", – доводить Г. Акимова [1, с. 29]. "Кожна частина мови має певні граматичні "потреби", дієслово "задовольняє" їх об'єктними та обставинними поширювачами", – пише Т. П. Ломтев [3, с. 67].

Прислівні обов'язкові компоненти з об'єктним значенням утворюються внаслідок транспонування в реченнєву структуру власне-синтаксичних словосполучень із синсемантичними словами у позиції опорного слова. Елементи таких словосполучень поєднуються синтаксичним зв'язком сильного керування та зрідка – прилягання: *Бджоли, хазяйновиті, кожну квітку обмацують, нагадують людям про близьке літо* (В. Підпалій); *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі, той не знає, як людині боротьба і праця милі* (Леся Українка); *Ми кров'ю власною й життям за все сплатили* (Є. Плужник); *І ми із дому вийдемо*

з тобою в погожий день під сонце золоте (Г. Чубач); *Телевізора пісню про сон хай без мене прослухає вечір* (Г. Чубач).

Серед прислівних компонентів із таким значенням особливе місце займає прислівний компонент, виражений іменником в орудному відмінку. Такі компоненти вживаються у позиціях, що їх утворюють дієслова конкретної дії як відображення різних проявів діяльності людини, процесів природи. “Оскільки в ролі знаряддя може бути використаний будь-який предмет, теоретично можна говорити, що в мові будь-яке перехідне дієслово здатне виражати дію суб’єкта, спрямовану на прямий об’єкт, і одночасно може допускати вказівку на знаряддя, яким здійснюється дія або процес”, – пише М. Я. Плющ [4, с. 117]. Маркують це функціонально-семантичне значення іменники, що є назвами як конкретних предметів (*колотити чай ложкою, рубати дерево сокирою, виймати осколок щипцями*), так і узагальнених понять (*налякати людину криком, зіпсувати стосунки листуваннями, вразити чоловіка байдужістю*).

У переважній більшості випадків компоненти із значенням знаряддя дії поширюють елементарне речення із обов’язковим придієслівним компонентом, заповнюючи позицію, утворену синсемантичним перехідним дієсловом. М. Я. Плющ переконливо довела, що таке вживання орудного із значенням знаряддя дії є типовим при перехідних дієсловах у чотиричленній структурі речення (підмет + присудок + прямий додаток + додаток, виражений іменником в орудному відмінку). Функціонально-семантичне значення знаряддя дії переважно виражають придієслівні компоненти із значенням назв частини тіла: *пошукувати пальцем, хитати головою, вдарити рукою, дивитися очима*. В усіх таких випадках зазначені компоненти кваліфікуємо як факультативні.

Придієслівні компоненти у формі орудного відмінка іменника часто виражають засіб дії: *їхати поїздом, летіти літаком, переправлятися човном*. Таке значення, як зауважує М. Я. Плющ, сформувалося “на основі інструментального значення знаряддя дії як вираження предмета-засобу в процесі трудової діяльності людини” [4, с. 22]. Ці компоненти переважно із значенням назви тварини, людини, машини, за допомогою яких здійснюється дія, спрямована на об’єкт, є також необов’язковими у синтаксичній структурі речення, що підтверджує трансформація елімінування: *За селом Ничипора наздогнали кіньми...* (М. Зеров) → *За селом Ничипора наздогнали*. Такі компоненти дещо обмежені сферою вживання та семантикою слів у ролі опорних: засіб пересування (*їхати поїздом, добиратися машиною, їхати конем, орати кіньми*), вид упряжки чи сам предмет (*їхати возом, їхати саньми, летіти літаком*). Характерним для української мови є вживання синонімічних конструкцій, у яких варіюються форми орудного та місцевого відмінків: *їхати поїздом, їхати в поїзді, їхати на поїзді*.

Отже, придієслівні іменникові компоненти в давальному та орудному відмінках не виявляють ознак обов’язковості; вони поширюють присудок, виражаючи наступний об’єкт (другий після знахідного) з цільовою семантикою (давальный відмінок) чи ще дальший об’єкт із семантикою уможливлення (орудний відмінок).

Деяку специфіку щодо вираження об’єктної семантики мають окремі обов’язкові компоненти в нетипових для них позиційних умовах. Це стосується зокрема приприкметникових компонентів. Функціонуючи як позиційний еквівалент дієслова, прикметник у ролі компонента формально-синтаксичної структури речення вступає у такі ж синтаксичні зв’язки і семантико-синтаксичні відношення з іншими компонентами, як дієслово. Суттєвим з цього погляду є поділ прикметників на дві словотворчі групи: 1) прикметники, не пов’язані дериваційно із дієсловами; 2) віддієслівні прикметники (сюди ж зараховуємо дієприкметники). Друга група прикметників “копіює” особливості керування (поширення залежним прислівним компонентом) співвідносних із ними дієслів внаслідок словотвірних зв’язків з останніми та водночас розвиває власне іменні можливості поширюватися залежними компонентами [2; 6].

Поширення прикметників залежними від них компонентами суттєво залежить від атрибутивної та предикативної функції. Прикметники поширюються компонентами із об’єктним значенням у випадку, коли вони виконують предикативну функцію, у власне атрибутивній функції таке поширення спостерігається

зрідка. Це пояснюється тим, що прикметник у предикативній позиції має більші можливості для поширення, бо типове для такої позиції дієслово, умовно кажучи, “передає” сполучувальні можливості похідному прикметнику.

Основними засобами морфологічної репрезентації обов’язкових компонентів із об’єктною семантикою є іменники та іменникові займенники.

При цьому відмінкові форми іменника спеціалізуються на вираженні певних об’єктних значень: знахідний відмінок – на значенні власного об’єкта, давальний відмінок – на значенні адресата, орудний – на значенні засобу дії.

Об’єктну семантику можуть у поодиноких випадках отримувати обов’язкові іменникові компоненти в нетипових для них позиційних умовах, наприклад у приприкметниковій позиції. Таким, наприклад, може бути прийменниково-іменниковий компонент (разом із прикметником) у сильній приприкметниковій позиції: *А ти що ж таке замислив собі? Хіба, може, глухий на ліве вухо?* (М. Зеров). Уживання такого типу поширювачів зумовлене лексико-семантичною специфікою опорного у словосполученні слова, зокрема з притаманною прикметникам семою “фізичний стан людини” (*глухий, сліпий, кривий, кульгавий, косий, хворий*): *глухий до (чужої) біди, хворий (невеликою) хворобою, кривий на (праву) ногу*. Прикметникові компоненти, отже, поширюють обов’язкові прийменниково-іменникові компоненти із значенням хвороби чи органа, що, у свою чергу, ускладнюється факультативним прикметниковим компонентом атрибутивного типу: *глухий до чужої біди чоловік, кривий на праву ногу дідусь*.

Об’єктний поширювач у формі орудного відмінка у приприкметниковій позиції може бути надлишковим за умови вживання прикметника в переносному значенні: *сліпий очима*, але комунікативно необхідним, якщо реалізується лексико-семантичний варіант полісемічного прикметника: *сліпий серцем* у контекстуальному оточенні функціонування прикметникового компонента приіменникової залежності знаходить семантико-стилістичну розшифровку. Атрибутивний компонент, що ускладнює таку конструкцію, виступає змістовою домінантою конструкції: *Обличчя спокійне веселим спокоєм; Жінка красива ніжною і мрійною українською красою*.

За семантико-синтаксичними ознаками об’єктна семантика піддається поділу на часткові варіанти, що визначає взаємодія типової лексичної семантики опорного та залежного компонентів. Характерними для української мови є такі семантико-граматичні групи обов’язкових прислівних компонентів об’єктного типу: власне-об’єктні, об’єктно-адресатні, об’єктно-інструментальні.

Власне-об’єктну семантику має більшість прислівних обов’язкових компонентів, особливо утворених на базі дієслівно-іменникових словосполучень із синсемантичними дієсловами каузованої на предмет фізичної чи розумової дії: *обробляти поле, вирощувати овоч, транспортувати газ, готувати вечерю, проголошувати незалежність, розважати аудиторію, реєструвати офіс, приватизувати об’єкт, відновлювати стосунки, підписувати наказ, розуміти проблему, передбачати опади*.

Вираження об’єктної семантики якнайтісніше пов’язане із синтаксичним значенням знахідного відмінка іменників у позиції при перехідних дієсловах та родового відмінка у позиції іменникових девербативів: *прочитати доповідь, вголосити промову, розробити план, вихопити ніж, поцінувати дівчину, народити хлопчика, розуміння небезпеки, спорудження стадіону, втручання в процес, приватизування землі, висування кандидатур, прибирання території, вирощування квітів*.

Об’єктно-адресатні обов’язкові прислівні компоненти виражають значення предмета – адресата дії. На вираженні цієї семантики спеціалізується давальний відмінок, переважно в іменникових (займенникових) обов’язкових придієслівних компонентах: *Подали сватам рушники* (І. Білик); *Споруджують собі і знайомим будиночки – тим і живуть* (З газ.); *Найперші пасма жовтої трави під ноги нам недбало кине осінь* (В. Сторожук). Рідше об’єктно-адресатні обов’язкові компоненти мають форму родового відмінка: *До своєї рідні писав він частенько* (В. Винниченко); *Старий лелека молиться до зір* (Л. Костенко).

Детермінація семантико-синтаксичного об’єктного значення власне об’єктної семантики чи адресатно-об’єктної семантики є семантичними різновидами

об'єктного значення. Їхній статус у сфері семантико-синтаксичного вияву визначає категорійна обов'язковість прислівного компонента, що об'єднує й підпорядковує єдину форму чи систему морфологічних виражальних форм.

Саме тому, "упорядковуючи" систему відмінкових форм іменника в плані активності щодо вираження об'єктних значень, М. Я. Плющ відводить "третю" (після знахідного та давального) об'єктну позицію при дієслові-присудку орудному відмінку зі значенням знаряддя або засобу дії, називаючи такий компонент "необов'язковим". "Дистрибутивний максимум дієслова, що може реалізуватися в реченні через заповнення об'єктних позицій, на третій позиції зазвичай зумовлений інформативною потребою у вираженні об'єкта, який виступає інструментом діяння на інший об'єкт", – пише авторка [4, с. 121].

Об'єктну семантику обов'язкового прислівного компонента завжди детермінує ознака денотативної каузації підпорядковуючого компонента на підпорядкований, безвідносно до їхніх формальних виражень: *вирішувати* (що?) *проблеми*; *вирішення* (чого?) *проблем*; *зосереджуватися* (на чому?) *на вирішенні* (чого?) *проблем*: *Острозька Біблія поповнила* (що?) *численну колекцію старовинних першодруків, що зберігаються в Академії* (3 газ.); *Кожному, зацікавленому* (чим?) *першодруком*, відкривається (що?) *його дивовижна історія* (3 газ.); *Українські вчені оголосили* (що? чому?) *війну ракові* (3 газ.).

Аналізований матеріал показує, що об'єктну семантику концентрують обов'язкові компоненти в сильній позиції, лексичну номінацію яких об'єднують семи спрямованості дії, стану, ознаки на предметні чи опредмечені, абстрактні чи узагальнені субстанції: *виводити* (що?) *теорему*, *витримувати* (що?) *опір*, *вигадувати* (що?) *міфи*, *вислухати* (кого?) *кожного*, *переконатися* (в чому?) *в необхідності* (чого?) *втручання* (в що?) *в ситуацію*.

Типовими виразниками об'єктної синтаксичної семантики виступають обов'язкові компоненти, які поширюють головні члени односкладних безособових речень: *У нього не було та й не могло бути іншої долі, як та, що долею наречена* (І. Франко); *Поки що не щастить українському слову вийти на п'єдестал найнетлінніших цінностей нації* (3 газ.); *Немає поганих ворогів, є ненадійні друзі* (Нар. тв.).

На межі власне-об'єктної і об'єктно-адресатної семантики перебувають обов'язкові компоненти в приприкметниковій позиції: *дорогий серцю, чужий рідні, байдужий до горя, корисний для справи, потрібний людям*.

В односкладних реченнях із інфінітивним головним членом об'єктно-адресатні обов'язкові компоненти виражають значення суб'єкта дії. Такі компоненти формально-синтаксичної структури речення співвідносні з підметами, можуть стати ними при трансформації речень, але не входять до граматичної основи. І. І. Слин'ко зауважує: "З граматичного погляду непрямі відмінки з семантичним значенням суб'єкта становлять проміжні категорії між підметами і поширювачами, які можна назвати потенційними підметами (можливо, підметоїдами), тобто утвореннями, що близькі до підметів" [5, с. 6].

Відсутність прислівних обов'язкових компонентів, зокрема іменникових об'єктної семантики у придієслівній позиції, стає нормативно узвичаєним, функціонально маркованим і стилістичним параметром деяких різновидів сучасного публіцистичного мовлення: *Ми не декларуємо; Ми аналізуємо; S руйнує; S стабілізує; Не зволікайте!; Не зупиняйтесь!; Паркуйте тут; Звертайтеся – обов'язково допоможемо* і т.д.

Отже, об'єктну семантику на рівні семантико-синтаксичних міжкомпонентних відношень мають обов'язкові компоненти, коли вони вказують на спрямовану дію чи ознаку на предмет або поєднання стану з предметом. Предмет, на який спрямована дія чи з яким поєднується стан, виражають повнозначні слова (іменники, прийменниково-іменникові сполучення, іменникові займенники, інфінітиви), що компенсують семантику слова в позиції опорного компонента. У такий спосіб утворюються прислівні обов'язкові компоненти з об'єктним синтаксичним значенням.

Об'єктна семантика властива переважно таким обов'язковим прислівним компонентам: іменниковим (займенниковим) обов'язковим прислівним компонентам у знахідному, рідше – в родовому, давальному та орудному відмінках,

іменниковим прийменниково-іменниковим обов'язковим придієслівним компонентам у місцевому відмінку. Таку семантику виражають також іменникові приіменникові компоненти, прийменниково-іменникові обов'язкові компоненти.

Перспектива дослідження полягає у подальшому визначенні семантико-синтаксичних відношень, які виражають обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення, а також у визначенні типових форм вираження певних семантико-синтаксичних відношень обов'язковими прислівними компонентами формально-синтаксичної структури речення.

Література

1. Акімова Г. Н. К вопросу о валентности переходных глаголов в русском языке / Г. Н. Акімова // Теория языка, методы его исследования и преподавания. – Л. : Просвещение, 1981. – С. 28-32.
2. Иванчикова Е. А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе / Е. А. Иванчикова // Вопросы языкознания. – 1965. – № 5. – С. 84-94.
3. Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке / Т. П. Ломтев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 198 с.
4. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 176 с.
5. Слинко І. І. Другорядні чи поширюючі члени речення? / І. І. Слинко // Мовознавство. – 1990. – №2. – С. 3-11.
6. Терлак З. М. Ад'єктивні сполуки з залежною словоформою в родовому відмінку / З. М. Терлак // Українське мовознавство. – 1981. – №9. – С. 88-95.